

Н. М. Сірук -
*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
нової та новітньої історії України,
начальник науково-дослідної частини Волинського
національного університету імені Лесі Українки*

Політико-ідеологічні кампанії в Україні (друга половина 40-х - початок 50-х років XX ст.): джерельна база

*Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії
України ВНУ ім. Лесі Українки*

На основі широкого кола джерел, архівних документів і матеріалів, критичного осмислення доробку попередників - вітчизняних та зарубіжних вчених, у статті дається цілісний і комплексний аналіз джерельної бази політико-ідеологічних кампаній в Україні другої половини 40-х - початку 50-х років XX ст.

Ключові слова: ідеологія, культура, інтелігенція, постанова, джерельна база.

Сірук Н. М. Политико-идеологические кампании в Украине (вторая половина 40-х - начало 50-х годов XX в): база источников. На основе широкого круга источников, архивных документов и материалов, критического осмысления наработки предшественников - отечественных и зарубежных ученых, в статье дается целостный и комплексный анализ сточниковой базы политико-идеологических кампаний в Украине второй половины 40-х - начале 50-х годов XX ст.

Ключевые слова: идеология, культура, интеллигенция, постановление, источниковая база.

Siruk N. M. Politiko-ideological campaigns in Ukraine (the second half of 40th - beginning of 50th of XX item): spring base. On the basis of wide circle of sources, archived documents and materials, critical comprehension of work of predecessors - domestic and foreign scientists, in the article the integral and complex analysis of a spring base is given politiko-ideological campaigns in Ukraine of the second half of 40th - beginning of 50th of XX item.

Key words: ideology, culture, intelligentsia, decision, spring base.

Постановка наукової проблеми. Сутністю проблеми, що поставлена, є дослідження джерельної бази ідеологічних кампаній в Україні, так званої "ждановщини", які відбувались у суспільно-політичному та культурному житті України другої половини 40-х - початку 50-х років XX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз архівних матеріалів, передусім постанов та рішень ЦК КП(б)У, збірників документів та матеріалів, мемуарної літератури, розкриває суть, методи і наслідки культурно-ідеологічних кампаній останнього періоду сталінщини. Згадані в статті наукові праці та документи дають змогу об'єктивно оцінювати важливі аспекти діяльності інтелігенції післявоєнного періоду.

Цілі та завдання дослідження. Враховуючи недостатню вивченість у історіографії зазначеної проблеми, за мету поставлено комплексно дослідити, на основі аналізу, узагальнення архівних джерел та опублікованих праць, матеріалів періодичної преси, джерельну базу "ждановщини" в Україні у другій половині 40-х - початку 50-х років XX ст., залучити новий документальний матеріал, що з'явився в останні роки.

Основний виклад матеріалу. Історія України XX ст. викликає значний науковий і пізнавальний інтерес. Вивчення новітньої історії України потребує докладного аналізу сутності й механізмів політико-ідеологічного контролю тоталітарної влади за суспільством, у тому числі за різними аспектами культурного розвитку та діяльністю творчої інтелігенції.

Наявна джерельна база дозволяє досить повно розкрити різні напрями політичного контролю за культурно-науковою сферою, який здійснювався в Україні у другій половині 40-х - на початку 50-х років XX ст., які можна поділити на такі основні групи: неопубліковані архівні документи; опубліковані документи та матеріали; спогади; періодичні видання.

Основним джерелом до вивчення теми стали документи центральних і місцевих державних архівів України, центральних архів Російської Федерації, частина з яких була розсекречена лише нещодавно і містить цікавий та маловідомий фактичний матеріал.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України опрацьовано документи фонду 1- Центрального комітету Компартії України. З цього фонду використано документи описів 1 - матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ, 6 - протоколи засідань Політбюро і матеріали до них, 16 - протоколи засідань Політбюро, "Окрема папка", 70 - відділ агітації і пропаганди, 71- відділ науки і вищих навчальних закладів, 72 - відділ художньої літератури і мистецтва. Тут зосередженні стенограми з'їздів, конференцій, пленумів та активів партійних органів, доповідні записки, звіти й інформацій місцевих партійних організацій тощо.

Ці документи досить докладно розкривають політико-ідеологічні кампанії, політику Комуністичної партії стосовно літератури, мистецтва та культури загалом, дають можливість простежити ставлення творчої та наукової інтелігенції до радянської системи. У фонді зберігається чимало матеріалів, що стосуються діяльності радянської тоталітарної системи та її інститутів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України опрацьовано ряд фондів, які дозволяють відтворити культурно-наукове життя першого повоєнного десятиліття. Особливий інтерес становлять фонди 4605 - Головного управління у справах літератури і видавництва при Раді Міністрів УРСР та 166 - Міністерства освіти УРСР. У цих фондах зберігаються документи офіційного характеру - накази, постанови, довідки, інформації тощо, які розкривають діяльність відповідних державних органів щодо посилення політико-ідеологічного тиску на культурне та наукове життя України в післявоєнний період і дають можливість показати цей процес у його динаміці, в розвитку.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва вивчено документи фондів 590 - Спілки письменників України, 661 - Спілки композиторів України. В них зосереджені протоколи керівних органів спілок, творчі та тематичні плани, рецензії на художні і музичні твори літературно-мистецької інтелігенції України, що висвітлюють діяльність літературно-мистецької інтелігенції України у другій половині 40-х - на початку 50-х років ХХ ст. Матеріали цих фондів дають можливість проаналізувати взаємовідносини між партійно-державними структурами та письменниками і композиторами, особливості кадрової політики, ідеологічної роботи партійних органів з творчою інтелігенцією тощо.

Матеріали державних архівів Львівської, Волинської, Рівненської, Запорізької областей дозволяють простежити розвиток культури і науки в окремих регіонах України, особливості проведення ідеологічних кампаній "на місцях", долю творчої і наукової інтелігенції, що працювала в провінції, тощо. Це перш за все документи обласних партійних комітетів, обласних виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих, відділів виконкомів - в справах мистецтв, культурно-просвітницьких закладів і т.д., а також обласних організацій творчих спілок і деяких творчих колективів.

З документів Державного архіву Львівської області значний інтерес становлять справи фондів: 3 - обласного комітету Компартії України, 4 - міського комітету партії, 1864 - обласної організації Спілки композиторів УРСР, 2009 - обласної організації Спілки радянських письменників України, 3808 - відділу Союзу радянських письменників України. В них зберігаються довідки, доповідні записки, листи ЦК КП(б)У до Львівського обкому з питань ідеологічної роботи, а також інші документи та матеріали, що відображають різні аспекти духовного життя в області.

Ці документи засвідчують, що Львівщина, подібно до інших західних областей України, перебувала під особливим наглядом партійних і державних органів. Численні матеріали показують, як практично втілювався на місцях курс на радянізацію західноукраїнського регіону, в тому числі в сфері літератури, мистецтва та науки. Використані справи дають можливість простежити сутність і напрямки боротьби влади з "українським буржуазним націоналізмом", що становило серцевину ідеологічних кампаній в Україні у перші післявоєнні роки.

Що стосується документів державного архіву Рівненської області, то варто зазначити фонд 400 - обкому Компартії України, який містить статистичні звіти, інформації та листування з ЦК КП(б) У про агітаційно-пропагандистську діяльність, культурно-просвітницьку і політико-масову роботу Рівненського обкому КП(б)У; Волинської області, в тому числі фонду 1 - обкому Компартії України, 6 - виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих, 49 - обласного відділу мистецтв, 420 - обласного відділу в справах культурно-просвітницьких закладів, які відтворюють політично-ідеологічну ситуацію і культурно-мистецьке життя на Волині.

Для вивчення зазначеної проблеми залучено документи Державного архіву Запорізької області, серед них ряд справ з фондів 102 - обкому Компартії України та 2518 - обласного відділу в справах мистецтв. У

цих справах містяться накази і директиви керівних партійних і державних органів з питань розвитку культури та науки, довідки й інформації про роботу парторганізацій, стенограми зборів стосовно рішень сесії ВАСГНІЛ тощо. Ці документи дозволяють простежити ставлення місцевої влади до творчої і наукової інтелігенції, реалізацію ідеологічних партійних настанов.

Важливе значення для вивчення проблем політико-ідеологічного контролю мають документи, які зберігаються в центральних державних архівах Російської Федерації, зокрема використано матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії, фонд 17 - ЦК ВКП(б)-КПРС: описи 3 - протоколи засідань Політбюро ЦК, 125 - відділ пропаганди і агітації (1938 - 1948 рр), 131 - відділ партійних, профспілкових і комсомольських органів, 132 - відділ пропаганди і агітації, 133 - відділ науки і вузів, 162 - протоколи засідань Політбюро ЦК ВКП(б). "Окрема папка" (копії).

Залучені документи дають можливість по-новому поглянути на ряд важливих наукових проблем, у тому числі щодо розвитку культури і науки. Вони стосуються не лише загальних проблем Радянського Союзу, але й торкаються становища в окремих союзних республіках, у тому числі в Україні. Ці документи дозволяють прослідкувати зміст, напрямки і наслідки політики партії в галузі культури і науки, наприклад й особливості ідеологічних кампаній, так званої "ждановщини", розгорнутих сталінським режимом у перші післявоєнні роки.

Другу групу джерел становлять опубліковані документи і матеріали, присвячені названій тематиці. Серед них слід назвати видання, в яких містяться документи керівних партійних і державних органів, серед них стенограми і матеріали з'їздів, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, збірники "КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971)" [1], "Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК" [2], "Сборник законов Украинской РСР, указов Президиума Верховного Совета Украинской РСР. 1938-1979" [3].

Для дослідження поставленої проблеми використано ряд збірників документів і матеріалів, виданих у радянський період, що стосуються досліджуваної проблеми, - "Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941-1950" [4], "Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939-1979" [5]. У них подано документи і матеріали, присвячені розвитку культури і науки в Україні, відображено так звану керівну роль Комуністичної партії в цій ділянці у післявоєнні роки. Значна увага приділяється діяльності Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу, в тому числі в ідейно-політичній сфері.

Було використано також збірники документів і матеріалів, опубліковані в пострадянський період. До них увійшли численні розсекречені документи, які донедавна були цілком недоступні історикам. Серед цих видань варто виділити збірники "Культурне життя в Україні. Західні землі" [6], "У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.)" [7], "Національні відносини в Україні у ХХ ст." [8], "Україна у ХХ столітті" [9], "Літопис нескореної України" [10], "Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках" [11], які значно збагатили джерельну базу дослідження.

У цих збірниках міститься цінна інформація про політику сталінського режиму в післявоєнний період, у тому числі в галузі духовного життя. В них наведено численні свідчення про репресії щодо інтелігенції, священиків, інакомислячих, зокрема на західних землях України. Багато із залучених матеріалів опубліковано вперше, що дає змогу по-новому поглянути на культурні процеси в республіці. Значний інтерес становить збірник "Українська суспільно-політична думка у 20 столітті" [12], опублікований українськими вченими в діаспорі, що містить низку документів і матеріалів з проблем розвитку культури і науки в Україні в останній період сталінщини.

Значною мірою встановити конкретні зв'язки минулого з сьогоdnішнім сприяють кінодокументи, по-справжньому "живі свідки" історії, документи своєї епохи. Кінодокументалісти, створюючи об'ємну панораму свого часу, передають прийдешнім поколінням пульс і ритм епохи, доносять до них літопис країни, її народу.

Безцінний кінолітопис першого повоєнного десятиліття становлять документальні фільми, кіножурнали, окремі сюжети, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С.Пшеничного. Це, перш за все, "Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945-1955)", домінуючою темою якого є відновлення життя на визволеній від фашистських окупантів землі, відбудова зруйнованої війною і подальший розвиток народного господарства, культури і науки України. В унікальному документі розкривається післявоєнна відбудова в Україні і подальший розвиток господарства, культури і науки республіки. Більшість з них становлять

кіножурнали, документальні фільми, кіносюжети виробництва Української студії хронікально-документальних фільмів (Укркінохроніка) [13].

Інформація про них подається у пропонованому анотованому каталозі, що є хронологічним продовженням двох раніше виданих каталогів: "Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923-1941)". К., 1969. і "Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов". К., 1975.

Цей анотований каталог містить інформацію про 1193 назви кінодокументів за період з червня 1945 по 1955 рік включно, більшість яких становлять кіножурнали, документальні фільми, кіносюжети виробництва Української студії хронікально-документальних фільмів (Укркінохроніка). Передусім - це кіножурнал "Радянська Україна", випуск якого студією започатковано у 1938 р. За період з червня 1945 по 1955 рр. вийшло 657 номерів кіножурналу. Інформація про них у каталозі розміщена у хронологічній послідовності після останнього щорічного номера.

З 1952 р. на Укркінохроніці започатковано випуск нових кіножурналів - "Молодь України" і "Піонерія" по 6 номерів щорічно, "Радянський спорт" по 2 номери щорічно. Всі вони збереглися, інформація про них включена до каталогу. Поряд з кіножурналами на Укркінохроніці виходили спеціальні випуски, присвячені окремим подіям чи особам, як наприклад, про роботу першої повоєнної сесії Верховної Ради УРСР, святкування 1 Травня, кінопортрети кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР тощо.

Значне місце в кінолітопису історії України посідають документальні фільми Укркінохроніки, авторами яких є відомі українські кінодокументалісти Я. П. Авдієнко, М. М. Білінський, С. М. Гольбріх, І. Ц. Гольдштейн, М. Я. Мельников, Я. Г. Местечкін, Р. А. Нахманович, В. П. Небера, А. О. Слісаренко, М. Я. Слущкий, Г. М. Тасін, Р. І. Фощенко, Л. С. Френкель, М. І. Шапсай, М. Л. Юдін та ін. Всього у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного за період з 1945 по 1955 рік зберігається 185 документальних фільмів Укркінохроніки, інформація про які включена до каталогу [13].

Окрему групу кінодокументів становлять кіносюжети Укркінохроніки, що не ввійшли до готової продукції. У разі малометражності сюжетів їх об'єднано в архіві у збірники під одним обліковим номером. Такі збірники можуть містити кіносюжети за різні роки, чим пояснюється повторення в каталозі інформації про один і той же обліковий номер, а також непослідовна нумерація сюжетів. Зміст кінодокументів розкрито в коротких описових статтях (анотаціях) до кожного фільму, спецвипуску, кожного сюжету кіножурналу, збірника кіносюжетів. Описова стаття містить коротку інформацію про подію та її учасників, місце, де вона відбувається.

Детально ознайомитися зі змістом кінодокумента можна лише за монтажним листом, описом зйомок або при перегляді на екрані. Анотований каталог видається з метою популяризації фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного і розрахований на широке коло користувачів документної інформації.

Цікавим документом є видання "Письменники України - жертви сталінських репресій" [14], в якому вперше поіменно названо літераторів України - безневинних жертв сталінського терору. У цьому виданні подано біографії і показано драматичний життєвий шлях багатьох представників української інтелігенції, що переслідувалися правлячим режимом. У збірнику розкрито механізми політичних репресій, які здійснювалися тоталітарною владою щодо діячів культури і науки в Україні, у тому числі в повоєнний період.

У вивченні проблем духовного життя радянського суспільства 40-х - 50-х років ХХ ст. важливе значення мають документальні публікації, видані сучасними російськими дослідниками. До цих публікацій варто віднести збірники документів і матеріалів "Влада і художня інтелігенція: Документи ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВНК-ОДПУ-НКВС про культурну політику. 1917-1953" [15], "Історія радянської політичної цензури: Документи і коментарі" [16], "Літературний фронт". Історія політичної цензури 1932-1946 рр" [17], в яких особливу увагу звернуто на проблеми політико-ідеологічної цензури, інші форми контролю влади за духовним життям, діяльністю творчої і наукової інтелігенції.

Окрему категорію джерел становлять спогади. Джерела цього жанру не позбавлені певних проявів суб'єктивізму, проте їх цінність полягає в тому, що в них зафіксовані такі факти і явища, про які нерідко не залишилось документальних свідчень. Йдеться насамперед про щоденники та спогади О. Довженка "Україна в огні. Кіноповість. Щоденник", Ю. Сливки "Академік Іван Петрович Крип'якевич" та ін. Значний інтерес викликає книга М. Нечиталюка "Честь праці!", яка присвячена академіку М. Возняку і в якій вміщені спогади колишніх аспірантів університету, наукових працівників та інших його сучасників. З

цих спогадів можна прослідкувати непросту долю вченого, гоніння на нього, а також ідеологічні переслідування відділу літератури і фольклору НАН УРСР, Львівського університету імені І. Франка. У написанні статті використано спогади партійних і радянських керівників, які працювали в другій половині 1940-х - на початку 1950-х років в Україні. В мемуарах М. Хрущова і Л. Кагановича [18], відображено "верхівкову" оцінку багатьох явищ і подій, які мали місце в зазначений період в республіці. Спогади цих діячів дозволяють краще зрозуміти мотивацію, логіку поведінки тодішньої влади, хоча разом з тим вони не позбавлені обережних критичних зауважень стосовно політики сталінських часів. Зрозуміло, що обидва автори свідомо уникали багатьох проблем і "незручних" питань.

У процесі дослідження останнього періоду сталінщини варто проаналізувати матеріали періодичної преси. Вона служить не лише інформаційним джерелом, але й відображає окремі аспекти суспільно-політичного та духовно-культурного процесу. В роботі джерелознавчого вивчення "ждановщини" використано періодику радянських часів, зокрема газети "Радянська Україна", "Літературна газета", "Вільна Україна", "Закарпатська правда", "Радянська Волинь", "Червоний прапор", журнали "Більшовик України", "Трибуна лектора", "Радянське мистецтво", союзні видання - "Правда", "Известия", "Культура и жизнь". Цей вид джерел не завжди об'єктивно і повно віддзеркалює реалії тодішнього життя, а тому вимагає критичного підходу, зіставлення з іншими джерелами.

Отже, проведена пошукова робота дала змогу виявити новий фактичний матеріал, зокрема неопубліковані архівні документи, які вперше введено у науковий обіг. Системне опрацювання різноманітних джерел, базоване на принципах наукової критики, дозволило дослідити обрану проблему. Таким чином, аналіз історіографії досліджуваної проблеми засвідчує, що історія України другої половини 1940-х - початку 1950-х років привертає пильну увагу вітчизняних та зарубіжних вчених. Однак політико-ідеологічні кампанії в Україні того періоду, їх витoki, хід та наслідки ще не були об'єктом спеціального дослідження, що й зумовило потребу їх критичного осмислення в контексті політичної історії України середини ХХ ст.

Джерела та література

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1971). Т. 6. (1941-1954). - К.: Політвидав України, 1980. - 524 с.
2. Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. - К., 1977. - 430 с.
3. Сборник законов Украинской РСР и указов Президиума Верховного Совета Украинской РСР, 1938-1979: в 2 т. Т. 1. - 740 с, Т.2. - 648 с. - К.: Политиздат Украины, 1980.
4. Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941-1950. - К, 1989. - 576 с.
5. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939-1979. Збірник документів та матеріалів. - К.: Наукова думка, 1980. - 548 с.
6. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939-1953/ за ред. Сливки Ю. Ю. - К., Т. 1. - 1995. - 747 с.
7. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: у двох частинах. - К., 1996. - ч. I. - 146 с.; ч. II - 247 с.
8. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - 557 с.
9. Україна у ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів. - К.: Вища школа, 2000. - 350 с.
10. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. - Львів: Просвіта, 1993. Книга 1 - 797 с., книга 2 - 1997. - 786 с.
11. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали / упорядник В. Сергійчук. - К.: Дніпро, 1998. - 944 с.
12. Українська суспільно-політична думка у ХХ ст.: Документи і матеріали. - Т. III. - Сучасність, 1983. - 443 с.
13. Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно сюжетів (червень 1945-1955). - К., 2002. - 565 с.
14. З порога смерті: Письменники України - жертви сталінський репресій. - К., 1991. - 486 с.
15. "Літературний фронт". История политической цензуры 1932-1946 гг.: Сборник документов. - М., 1994.
16. Власть и художественная интеллигенция: Документи ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917-1953. - М., 1999.
17. История советской политической цензуры: Документ и комментарии. - М.: РОССПЭН, 1997. - 672 с.
18. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. - К, 1990. - 575 с.; Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. - Львів, 2001. - 960 с.; Каганович Л.М. Памятние записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. - М., 1996.; Мемуари М.С.Хрущова // Вопросы истории. - 1991. - № 1,11.; Нечиталюк М. "Честь праці!":

Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. - Львів, 2000. - 424 с.; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Ю. Сливки. Збірник наукових праць. Випуск 7. - Львів, 2000. - 960 с.